

но все сплочены общей целью, а с другой – развивают здоровое чувство соперничества (что само по себе лучше, чем безразличие по отношению к учебе и школе).

Перспективой дальнейшей разработки вопроса могут стать другие нетрадиционные современные формы обучения в профильных филологических классах.

ЛИТЕРАТУРА

1. Зарецкий А. Н. Материалы по занимательной грамматике русского языка / Зарецкий А. Н. – М. : Учпедгиз, 1961. – 60 с.
2. Напольнова Т. В. Активизация мыслительной деятельности учащихся на уроках русского языка : пособие для учителей / Напольнова Т. В. – М. : Просвещение, 1983. – 111 с.
3. Подгаецкая И. М. Воспитание у учащихся интереса к изучению русского языка / Подгаецкая И. М. – М. : Просвещение, 1985. – 208 с.
4. Про затвердження концепції профільного навчання в старшій школі // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – К. : Педагогічна преса, 2003. – № 24. – С. 28–32.
5. Щукина Г. И. Роль деятельности в учебном процессе : книга для учителя / Щукина Г. И. – М. : Просвещение, 1986. – 144 с.

УДК 37.013.42

А.О. Поляничко

Сумський державний педагогічний університет

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА ПРОЯВУ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕПРИВАЦІЇ У ВИХОВАНЦІВ ДЕРЖАВНИХ ЗАКЛАДІВ ОПІКИ

У статті на основі чинників, що зумовлюють появу соціальної депривації, здійснено ґрунтовний аналіз особливостей її формування та прояву у вихованців загальноосвітніх шкіл-інтернатів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

В статье на основании причин, которые обуславливают появление социальной депривации, проведен основательный анализ особенностей её формирования и проявления у воспитанников общеобразовательных школ-интернатов для детей-сирот и детей, лишенных родительской опеки.

In this article a detailed analysis of the development of the social deprivation among the inmates of the boarding school providing general education, namely the orphans and the children whose parents were deprived of the rights, was made on the basis of the causes which are at the bottom of its occurrence.

Постановка проблеми. В останні десять років в Україні вдвічі збільшилась чисельність дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Так, на обліку перебуває понад 100 тисяч дітей цієї категорії [10, 6]. Більшість з них виховуються в державних інституціях опіки, що спричиняє у них появу соціальної депривації – комплексу негативних властивостей та якостей, що з'являється в результаті одночасної дії двох факторів: позбавлення родини та

виховання в умовах інтернатного закладу, унаслідок чого процес соціалізації вихованців має деструктивний характер. За такого підходу соціальна депривація – це бар'єр у засвоєнні соціальних ролей, формуванні якостей, необхідних для адекватного сприйняття соціальної реальності, її оцінки та ухвалення свідомих рішень у конкретних ситуаціях. Це засвідчують такі статистичні дані: лише 16% випускників інтернатів створюють сім'ї, 25% мають постійну роботу, 1% отримує вищу освіту [4].

У зв'язку з цим за сучасних умов стає очевидною необхідність пошуку шляхів розв'язання проблеми соціальної депривації, що, безперечно, є одним із головних завдань професійної діяльності соціального педагога державних закладів опіки. Проте ефективність вирішення цього завдання багато в чому залежить від обізнаності фахівця зі специфікою формування соціальної депривації та вміння правильно визначати її суттєві прояви в осиротілої дитини. Тому у дослідженні ми зосереджуємо увагу на аналізі формування та проявів соціальної депривації у вихованців шкіл-інтернатів, що становить **мету статті**.

Аналіз актуальних досліджень. Вагомий внесок у розвиток теоретичного і практичного аспектів вивчення проблеми соціальної депривації зробили вчені у галузі соціології (Л. Волинець, Н. Комарова, Н. Малярова, С. Нартова-Бочавер, О. Спесівцева), психології (Г. Бевз, Р. Білінська, М. Буянов, Я. Гошовський, Й. Лангмейєр, З. Матейчик, А. Прихожан, Н. Толстих, Р. Тур) та педагогіки (І. Дементьева, І. Зверєва, А. Капська, Л. Мардахаєв, Л. Оліференко, І. Пеша).

Аналіз їх наукових праць засвідчив, що появу соціальної депривації вчені пояснюють відсутністю у дитини головного соціального інституту її розвитку – родини та заміщенням її державною установою, що, у свою чергу, унеможлиблює адекватне сприйняття соціальної дійсності. Цю думку поділяємо і ми. Тому визначати суттєві характеристики соціальної депривації у вихованців загальноосвітньої школи-інтернату доцільно на двох рівнях: сімейному – з'ясовуючи життєвий досвід дітей, їх соціальне походження, причини виходу із сім'ї, шляхи інституціоналізації, вид сирітства, стан здоров'я та закладовому – чинники впливу “закритого” навчально-виховного закладу інтернатного типу на формування особистості вихованців.

Виклад основного матеріалу. Здійснюючи аналіз досліджуваної проблеми на сімейному рівні, зазначимо, що відповідно до “Положення про дитячі будинки і загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування”, затвердженого Наказом Міністерства освіти і науки

України та Міністерства України у справах сім'ї та молоді від 21 вересня 2004 р., до інтернатних закладів приймаються на виховання: діти-сироти; діти, відібрані у батьків за рішенням суду; діти, батьки яких позбавлені батьківських прав чи (або) засуджені, перебувають під арештом у період слідства, визнані недієздатними, перебувають на тривалому лікуванні, а також батьки, місце перебування яких невідомо, чи які з інших причин не беруть участі в утриманні та вихованні своїх дітей; підкинуті та безпритульні діти, які перебували у притулках для неповнолітніх, центрах соціально-психологічної реабілітації дітей.

Визначені “Положенням” групи вихованців інтернатних закладів дозволяють з'ясувати різноманітні форми дитячого неблагополуччя, зумовленого депривацією сімейної взаємодії. З метою виявлення особливостей соціальної депривованості кожної із груп дітей принципово важливим для нашого дослідження є розмежування понять, які характеризують повністю осиротілу дитину від соціальних сиріт-дітей, які стали сиротами за живих батьків.

Перша група вихованців – це діти-сироти, біологічні батьки яких померли (загинули). Сьогодні загальна кількість таких дітей у державних закладах опіки не перевищує 8 – 10% [9, 190]. Як правило, вихованці-сироти є вихідцями з асоціальних сімей. Після втрати близької людини вони здебільшого виявилися непотрібними своїм родичам, оскільки останні або не мали можливості, або не хотіли ними опікуватися через асоціальний спосіб життя. Тому дітей направляють на виховання до державної установи.

З'ясувати деприваційний вплив втрати батьківської опіки та її наслідків на подальший розвиток і соціалізацію дитини допомагають наукові доробки Г. Бевз, Л. Оліференко, В. Юніцького, в яких учені аналізують психологічні особливості дітей-сиріт. Суттєвою рисою осиротілої дитини науковці визначають ранню травмованість унаслідок смерті біологічних батьків. Так, на думку В. Юніцького, втрата батьківської (материнської) турботи та опіки викликає у дитини фрустрацію, яка проявляється в різноманітних психічних відхиленнях, позначається на її самосприйнятті і самосвідомості [12]. Л. Оліференко зазначає, що такі діти постійно знаходяться у стані безпорадності, безпомічності, що виникає як реакція на смерть батьків чи одного з них [5]. Дослідження Г. Бевз довели, що гостра реакція на втрату близької людини не виникає у дитини відразу, а має віддалений термін дії. У деяких випадках прояви горя через смерть батьків фіксувалися у дітей через рік після трагічної події. Саме у такий спосіб, як уважає дослідниця, організм

дитини допомагає пережити втрату. Проте захисні сили дитини не безмежні. Коли у ситуації несприятливого оточення і травмуючих переживань дитина залишається без захисту і підтримки близьких їй людей, вона втрачає надію на сприятливе майбутнє, може зупинитися у своєму розвитку і навіть регресувати (що є поверненням на ту стадію розвитку, в якій дитина почувала себе комфортніше) [1].

Зовсім по-іншому складається ситуація з дітьми, яких прийнято називати соціальними сиротами, тобто сиротами за живих батьків. Зауважимо, що вперше про масштаби явища, яке у найближчі роки дістало назву “соціальне сирітство”, було заявлено у жовтні 1987 року президентом Радянського дитячого фонду А. Ліхановим. У своєму виступі відомий учений і громадський діяч наголосив: “Майже 95% вихованців дитячих будинків – сироти за живих батьків (соціальні сироти)” [8, 4].

У дослідженні соціальне сирітство ми розглядаємо як аномальне соціально-педагогічне явище, яке характеризується наявністю в суспільстві дітей, чиї батьки у судовому порядку позбавлені права на виховання власної дитини. Позбавлення батьківських прав – “це така міра державного примусу, застосування якої під час збереження майнових обов’язків спричинює втрату батьками всіх прав, які з’являються в результаті втрати права на виховання дитини, а також деяке обмеження їх дієздатності, що спрямовано на захист прав та інтересів дітей, перевиховання батьків і попередження правопорушень” [7, 7].

В Україні питання позбавлення батьківських прав регулюються статтями Сімейного кодексу. Так, у статті 164 наведено деякі положень, які визначають підстави позбавлення батьківських прав: 1) якщо батьки відмовляються забрати дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров’я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли стосовно неї батьківського піклування; 2) ухиляються від виконання своїх обов’язків щодо виховання дитини; 3) жорстоко поведуться з дитиною; 4) є хронічними алкоголіками або наркоманами; 5) вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва; 6) засуджені за вчинення умисного злочину стосовно дитини [7, 8].

Кожна з указаних причин є самостійною умовою для розв’язання питання про позбавлення батьківських прав. Однак сьогодні судовою практикою доведено, що у більшості випадків ця процедура провадиться відразу з кількох підстав. Так, пияцтво батьків або одного з них, як правило, поєднане з

розпустою, що обумовлює відсутність турботи про дітей, жорстоке поводження з ними, ухилення від виконання обов'язків щодо виховання власної дитини. Причому й алкоголізм, й аморальна поведінка батьків, й ухилення від виконання батьківських обов'язків стосовно неповнолітньої дитини мають систематичний характер. Систематично – це означає, що батьки неодноразово притягувалися до відповідальності різними службами, але висновків не зробили.

Винятково важливу роль у розумінні деприваційного розвитку дітей, які зростають поруч з такими батьками, відіграють, на наш погляд, праці В. Сухомлинського. Відомий педагог пов'язував незадовільний стан здоров'я дітей, травмовану психіку, важковиховуваність саме з асоціальним впливом сім'ї на їх розвиток. “Важка дитина – це результат вад батьків, сімейного життя, це квітка, що розквітла в атмосфері безсердечності, неправди, обдурювання, неробства, презирства до людей, зневаги до громадського обов'язку” [11].

Аналіз праць сучасних психологів та педагогів свідчить про недостатність мотиваційної сфери, підвищену психічну тривожність, нерозвиненість емоційно-вольових характеристик у дітей, які виховуються у несприятливих умовах депривації сімейної взаємодії (М. Алексеєва, М. Буянов, С. Воскобойнікова, Г. Міньковський, В. Мухіна, В. Оржеховська, І. Трубавіна, В. Целуйко та інші). Усі дослідники в основному погоджуються, що сімейні конфлікти, алкоголізм, аморальна поведінка батьків, відсутність чуйності і уваги до дітей, зневажливе, жорстоке ставлення до них призводять до появи “ерзац-сім'ї”, проживаючи в якій дитина зазнає депривації в різноманітних її формах та ризикує набути такого девіантного та деліквентного досвіду, який негативно позначиться на її соціальному розвитку, на її формуванні як соціальної особистості.

Так, у вихованців, які перед направленням до школи-інтернату зростали в асоціальних сім'ях, спостерігається деформація духовних, пізнавальних й етичних потреб. Аналіз досліджень українських учених дозволив виявити, що з-поміж вихованців, які до вступу у школу-інтернат десь навчалися, абсолютна більшість (91,2%) – це другорічники. У переважної більшості таких дітей “відсутні належні моральні установки або вони деформовані. Зокрема 97% з них відзначаються брехливістю, 27% – агресивністю, 46% – грубощами у стосунках, 57% – безвідповідальністю. Вони не мають навичок суспільно корисної праці, у них не вихована працьовитість” [6].

Продовжуючи характеристику контингенту вихованців загальноосвітніх шкіл-інтернатів, зауважимо, що окрему групу утворюють діти, які не визнані законом як такі, що позбавлені батьківського піклування, хоча фактично можуть бути визнані такими. У “Положенні” зазначено, що до інтернатних закладів приймаються також і безпритульні діти, які перебували у притулках для неповнолітніх, центрах соціально-психологічної реабілітації дітей.

Уточнимо, яких дітей сьогодні називають безпритульними. Так, за визначенням Комітету соціальної політики Ради Європи: “Безпритульні діти – це діти до 18 років, які протягом тривалого чи короткого терміну живуть у середовищі вулиці. Це діти, які не мають постійного місця проживання, бродяжать, мають свої угруповання, специфічні контакти на вулиці. Офіційно ці діти мають проживати в домі своїх батьків або в установі інтернатного типу. Найчастіше вони не підтримують контактів з дорослими, батьками, навчальними та виховними установами, соціальними службами, які повинні піклуватися про них”. На думку науковців Українського інституту соціальних досліджень, безпритульними необхідно вважати дітей, “які не мають постійного місця проживання у зв’язку зі втратою батьків, асоціальними формами поведінки дорослих у сім’ї, та дітей, яких вигнали з дому батьки”. У Законі України “Про охорону дитинства” зазначено: “Безпритульні діти – це діти, які були покинуті батьками, самі залишили сім’ю або дитячі заклади, де вони виховувалися, і не мають певного місця проживання”.

Як бачимо, сьогодні відсутнє єдине визначення цього поняття, однак з наведених вище стає зрозумілим, що безпритульна дитина – це не лише сирота, яка залишилася напризволяще, або вихованець, який утік з дитячого закладу. Поняття “безпритульність” містить такі ознаки, які не завжди є наявними. Це і відсутність виховання, і фактор бідності, і виявлення морально-небезпечного стану неповнолітнього, і неблагополуччя родини, наслідком чого є відмежування дітей від сім’ї. Зокрема професор П. Люблінський вважає, що безпритульність – це стан, що характеризує не особистість дитини, а те соціальне оточення, в якому вона росте і розвивається. Наведене визначення, на наш погляд, найбільш влучно розкриває суть проблеми таких дітей.

Сьогодні виявлені безпритульні діти до та під час з’ясування даних стосовно них тимчасово направляються до притулків для неповнолітніх служб у справах дітей. До зазначених закладів також направляються діти, які не можуть перебувати у власних сім’ях під час збору і підготовки працівниками органу

опіки і піклування документів про позбавлення їх батьків батьківських прав. Поповнюють контингент вихованців притулків й діти-втікачі з інтернатних закладів. Так, у 2004 році в Україні функціонувало 94 притулки для неповнолітніх, в яких перебувало 28400 вихованців. Серед них: 5138 дітей, позбавлених батьківського піклування; 15395 дітей потрапили до притулку внаслідок бродяжництва й бездоглядності; через конфлікти у сім'ї – 3844 дитини, конфлікти у школі та з однолітками – 1358 дітей; з причини фізичного або сексуального насильства – 138 дітей [10, 5]. Варто зазначити, що дитина може знаходитися у притулку лише на підставі акта про затримання, складеного кримінальною міліцією. Дія стосовно її переведення на виховання до державної системи опіки може здійснюватися лише на підставі ухвали суду про визнання дитини сиротою або такою, що позбавлена батьківського піклування.

Отже, більшість сьогodнішніх вихованців загальноосвітніх шкіл-інтернатів (80 – 90%) – це діти, чиї батьки живі. Значна частина дітей до того, як потрапити до інтернатного закладу, пройшла сувору школу життя, де зазнала депривації різних видів, результатом чого є порушення їх фізичного, психічного та соціального розвитку. Як зазначає начальник департаменту організації медичної допомоги дітям і матерям Р. Моїсеєнко: “Спостереження за самопочуттям дітей, які перебувають у закладах державної опіки та піклування, свідчить про існування тенденції до погіршення здоров'я цього контингенту порівняно з усією популяцією дітей. У структурі недуг переважають хвороби нервової системи, органів дихання, психічні розлади та вроджені вади розвитку”. За даними досліджень Інституту охорони здоров'я дітей та підлітків АМН України встановлено, що поширеність хвороб у будинках дитини становить 5964,7; у дитячих будинках – 4089,7; у школах-інтернатах – 3555 на 1000 дітей [3]. Тож в інтернатних закладах зосередився в основному контингент дітей з багажем асоціальної поведінки, педагогічно занедбаних, з відставанням у психічному розвитку. Багато з них хворіють на соматичні захворювання і мають нервові розлади.

Завершуючи аналіз суттєвих проявів соціальної депривації вихованців інтернату на сімейному рівні, зауважимо, що депривація сімейної взаємодії, яка зумовлює поширення в Україні явища сирітства та його складових – соціального й “прихованого” соціального сирітства, визначається нами як головна детермінанта, першопричина появи соціальної депривації у вихованців школи-

інтернату. І це очевидно, оскільки дитина позбавляється найважливішого інституту її розвитку – родини, де започатковується її світогляд, морально-естетичні ідеали і смаки, норми поведінки, трудові навички, ціннісні орієнтири, тобто всі ті якості, що згодом становитимуть її сутність як людини.

Щодо з'ясування характеристик соціальної депривації вихованців на закладовому рівні, то аналіз результатів наукових досліджень і власний досвід співпраці із соціальними педагогами інтернатних закладів дозволяють стверджувати, що специфіка життєдіяльності вихованців у школах-інтернатах не долає, а, навпаки, сприяє розвиненню або появі у них соціальної депривації. Така ситуація, на наш погляд, обумовлена впливом на вихованців, які зазнали сімейної депривації, ще й закладової депривації, яка з'являється внаслідок перебування дитини у “закритому” навчально-виховному закладі. Як результат, діти перебувають у стані сталої депривації, яка негативно позначається на формуванні їх особистості, соціальній адаптації та в майбутньому сприяє утворенню групи соціального ризику. Так, щорічно з 15000 випускників інтернатних закладів майже 5000 опиняються на лаві підсудних, 3000 стають бомжами, 1500 покінчують із собою і лише третина випускників – це ті, чие життя склалось більш-менш благополучно [4].

Очевидно, поява соціальної депривації у дітей зумовлена не лише їх соціальним статусом, рівнем фізичного і психічного здоров'я, але й умовами їх утримання в державному інтернатному закладі. Тому для нашого дослідження важливо з'ясувати, як відбувається розвиток і формування особистості вихованців у загальноосвітніх школах-інтернатах.

Сьогодні соціологія, медицина, психологія, педагогіка нагромадили значний емпіричний матеріал, що підтверджує соціопатологію дітей, які виховуються у специфічних умовах “закритого” інтернатного закладу. Науковці вважають, що обмеження соціальних впливів, замкнутість дітей у межах одного навчально-виховного закладу, звуження простору спілкування, надмірна регламентація життєдіяльності вихованців, акцентуація на дисциплінарних моментах, постійні вказівки та контроль з боку дорослих, відсутність диференційованого та індивідуального підходів до дитини спричиняють не лише відставання у гармонійному розвитку особистості вихованців, але й формують принципово нові риси, що мають взаємозворотний зв'язок із субкультурою життя в інтернатному закладі, яка суттєво відрізняється від тієї, що формується у сімейному оточенні.

У процесі аналізу наукових досліджень психологів та педагогів (О. Антонова-Турченко, М. Аралова, Г. Бевз, Т. Бондар, М. Варбан, Я. Гошовський, І. Дубровіна, І. Зверєва, Т. Землянухіна, А. Капська, Й. Лангмейєр, М. Лісіна, З. Матейчик, І. Пеша, А. Прихожан, Л. Смагіна, Н. Толстих та інших), присвячених вивченню розвитку та формування особистості, яка зростає в державних закладах опіки, ми з'ясували, що:

☒ у вихованців шкіл-інтернатів спостерігаються серйозні проблеми у сфері спілкування та взаємодії з оточуючими; для них характерна реакція “емоційного відторгнення”, яка проявляється в егоїзмі, невмінні чути іншого, здатності реагувати лише на крик, відсутності чуйності, поваги до старших;

☒ індекс самостійності у підлітків зі шкіл-інтернатів у 2 рази нижчий, а індекс агресивності у 1,5 рази вищий, ніж в однолітків із сім'ї;

☒ процес формування особистості дитини як унікального феномена в інтернаті ускладнюється, а іноді й унеможлиблюється;

☒ поведінка вихованців інтернатного закладу вирізняється конфліктністю, грубістю, недовірою, що є наслідком впливу минулого негативного досвіду;

☒ прагнення у визнанні, потреба у самовираженні задовольняються через порушення дисципліни та асоціальної поведінки, фізичну силу;

☒ підлітки неспроможні протидіяти негативному соціальному впливу;

☒ для них характерно відчуття соціальної відчуженості, нехтування як особистістю соціумом тощо.

Не менш значущими чинниками, що унеможлиблюють повноцінне становлення вихованців інтернатних закладів, є такі:

☒ особливий соціальний статус дитини – вона “нічия”, у неї нікого немає, нею ніхто не цікавиться, вона нікому не потрібна;

☒ орієнтація на офіційно прийняті нормативи, яких змінити не можна, але вони категоричні й однобічні;

☒ дефіцит індивідуального спілкування з близькими дорослими;

☒ обмеження соціальної активності;

☒ жорстка регламентація життя в інтернаті, придушення самостійності й ініціативи, неможливість проявляти саморегуляцію і самоконтроль;

☒ обмежений вибір зразків для наслідування, засвоєння соціальної поведінки, наслідком чого є певні труднощі у процесі відтворення досвіду;

☒ ізолюваність дітей від реального життя, яка формує комплекс споживача і страх перед майбутнім;

□ вироблення особливих норм поведінки стосовно “своїх” і “чужих”, поява особливого почуття “ми”.

Узагальнюючи характеристику проявів соціальної депривації дітей на закладовому рівні, можна з упевненістю констатувати, що специфіка утримання і виховання в загальноосвітніх школах-інтернатах посилює стан депривованості вихованців, оскільки на сімейну депривацію, пов’язану зі втратою родини і батьківського піклування, накладається й депривація, сформована інтернатним закладом (“закладова” депривація), що закономірно спричиняє у них появу соціальної депривації.

Отже, можна цілком погодитися з висновками Я. Гошовського про те, що умови виховання дітей в інтернатних закладах є деприваційними, відірваними від широких соціокультурних відносин у суспільстві, оскільки депривація відмежовує дитину закритого навчального закладу від соціальних зв’язків із навколишнім світом, призводить до формування принципово інших механізмів активності вихованців, їх входження в суспільне оточення [2].

Разом з тим наведений вище перелік чинників, що спричиняють появу соціальної депривації у вихованців інтернатних закладів, далеко не повний. На нашу думку, невід’ємною складовою соціальної депривації, її стрижнем є екзистенційна депривація (“глибинне почуття втрати смислу життя, поєднаного з відчуттям порожнечі”). Її соціально-психологічними проявами необхідно вважати специфічні зміни особистості, в основі яких лежить почуття непотрібності та безпорадності, неусвідомлення власної цінності як унікального і соціального феномена, переживання роз’єднаності з великим і малим соціумом, почуття соціальної відчуженості, нехтування соціумом, що впливає на систему поглядів на навколишній світ і себе у ньому.

Висновки. Здійснений аналіз особливостей формування та проявів соціальної депривації у вихованців школи-інтернату свідчить про наявність суперечностей між задекларованою на державному рівні потребою школи-інтернату в ефективному впливові на соціальний розвиток дітей-сиріт і соціальною депривованістю вихованців зазначених закладів; між необхідністю опанування депривованими підлітками навичок ефективної взаємодії із соціальним середовищем та невмінням це здійснювати; між усвідомленням педагогічним колективом шкіл-інтернатів важливості організації виховної діяльності, спрямованої на подолання соціальної депривації вихованців, з одного боку, та недостатньою теоретичною й технологічною розробленістю

здійснення такої діяльності – з другого.

З огляду на зазначене, перспективним напрямом подальшого дослідження є розробка та обґрунтування соціально-педагогічної моделі подолання соціальної депривації вихованців школи-інтернату, яка на теоретичному рівні дозволить віднайти ефективні шляхи розв'язання цієї проблеми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевз Г. Прийомні сім'ї (оцінка створення, функціонування та розвитку). / Бевз Г.– К. : Главник, 2006. – 112 с.
2. Гошовський Я. О. Становлення образу Я в підлітків школи-інтернату в умовах депривації батьківського впливу : дис... канд. псих. наук. / Горшовський Я. О. – К., 1995.
3. Коренев М. М. Особливості психологічного розвитку дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування / М. М. Коренев, Р. О. Моїсеєнко, Н. М. Колотій, О. Беляєва, І. С. Лебець // Український вісник психоневрології. – 2002. – Т.10. – Вип. 3 (32). – С. 37 – 39.
4. Назарова И. Б. Возможности и условия адаптации сирот / И. Б. Назарова // Социс. – 2001. – № 4. – С. 70 – 77.
5. Олиференко Л. Я. Социально-педагогическая поддержка детей группы риска : учеб. пособие [для студ. высш. пед. учеб. завед.]. / Олиференко Л. Я., Шульга Т. И., Дементьева И. Ф. – М. : Академия, 2002. – 256 с.
6. Основні шляхи формування соціальної відповідальності вихованців шкіл-інтернатів для дітей-сиріт : методичні рекомендації / [укл. Л. С. Дробот, Б. С. Кобзар, Є. П. Постовойтов]. – К. : ІЗМН, 1997. – 60 с.
7. Пеша І. В. Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (проблеми реформування) / Пеша І. В. – К. : Логос, 2000.
8. Сиротство как социальная проблема : пособие для педагогов / [Л. И. Смагина, А. К. Воднева, Ю. А. Сойка и др.] ; под. ред. Л. И. Смагиной. – Мн. : Універсітэцкае, 1999. – 144 с.
9. Соціальна педагогіка: теорія і технології : Підручник / [за ред. І. Д. Звереві]. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 316 с.
10. Соціальні та психологічні потреби дітей, які виховуються в інтернатних закладах: знання, ставлення, поведінка, практика діяльності. Результати дослідження серед фахівців соціальної сфери та дітей-вихованців інтернатних закладів. – К. : Компанія Лік, 2006. – 63 с.
11. Сухомлинский В. А. Трудные судьбы. / Сухомлинський В. А. – М., 1967. – 153 с.
12. Юницкий В. А. Психологические особенности детей, потерявших родителей : дисс. ... канд. психол. наук. – М., 1992. – 172 с.